

УЛУГ МООЛ КҮРҮНЕНИНҢ ТУРГУСТУНГАНЫНЫҢ 800 ЧЫЛ ОЮ

Ал-ботту дыштандылар дээнимден
Алдын төрөм суларай бербезин.
Бүдүн ботту дыштандылар дээнимден
Бүрүн чонум сандарай бербезин.
Ал-бодум шылаза шылазын,
Алдын төрөм черле суларавазын.
Бүдүн бодум човаза човазын,
Бүрүн чонум черле сандаравазын.
(Чиңгис-хаан).

Улуг Моол күрүненин тургустунганынын 800 чыл болган оюн демдегелеп эрттирер дугайында резолюцияны 2005 чылдың ноябрь айда КНО-нун Ассамблеязынын кежигүн күрүнелеринин төлээлеринин хуралдааны 60-гы сессиязынга хүлээп алган. Сессияга Моолдун делегацияларынын киргени бо документизинде көшкүн амыдыралдыг чоннун депшилгелиг бедик сайзыралы, ооң хөжүлдезинге, делегейиниң янзы-бүрү чурттары-биле кады ажилдажылгазынга кириген улуг үлүг-хуузу онзалап, КНО-нун кежигүннер күрүнелеринин, ооң иштинде моолдарнын көшкүн амыдыралдыг езу-чаңчылдарынын сайзыралы болгаш кадагалалы дээш кылып чорудуп турар куженишкенин өөрүп демдеглээн. Моолдун Чазаа Улуг Моол күрүненин 800 чылын демдеглээр байырлалыга КНО-нун кежигүн күрүнелерин, оларнын Чазактар аразынын болгаш Чазакка хамаарышпас организацияларынын төлээлерин, эртемденнерни бо байырлалга идепкейлиг киржирин кыйгырган. Моолдарнын бо кыйгырыныга делегейин 30 ажыг чурттары, ооң иштинде Австралия, АКШ, Россия, Турция, Германия, Франция, Индия, Казахстан дээш, өске-даа чурттар кады ажилдажылга чорудар күзелин илереткеннер.

800 чыл бурунгаар Чиңгис-хааннын тургусканы Улуг Моол күрүнени бо хүнге чедир бодунун болуушунун, улуг уjur-утказын чидирбейн, харын-даа шинчилелдер чоңудар тускай чер-девискээр бөлүп турар. Американын билдингир «Вашингтон пост» солуну Чиңгис-хаанны мун чылдың шылгараңгай дээн күрүне ажилдакчызы деп тодарадып, бүгү делегейге чарлаан.

Чижек санаашкын-биле алырга, делегейде Моол күрүненин болгаш Чиңгис-хааннын амыдырал-чуртталгазын, эртен оруунун дугайында 500 ажыг ном, брошюралар болгаш 30 ажыг документалдыг болгаш уран-чечен фильм чырыкче үнген. Сөөлгү үелерде Моолдун, Россиянын, Кыдаттын, Ираннын, Афганистаннын болгаш өске-даа чурттарнын девискээрлеринден XIII-XIV чүс чылдарнын 20 хире базырыктары тывылган. Фундаменталдыг шинчилелдеринин үндезин дөзү болур Чиңгис-хаан дугайында «Моолдун чажыт төөгүзү» чогаал делегейин 10 ажыг дылдарында очулдуртунган болгаш парлаттынган, ооң иштин-

Төөгүден тура езу-чаңчылдары, шажын-чүдүлгези тывалар-биле дөмей, кады-кожа чурттап чоруур моол чоннун бо айның 9-13 хүннеринде Улуг Наадым байырлалы эгелээн. Бо чылын делегейге ат-сураглыг полководчу Чиңгис-хааннын

де орус болгаш тыва дылдарда очулгалар чырык көргөн. 2003 чылда Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институтунун бөлүк эртем ажилдакчылары «Моолдун чажыт төөгүзү» тыва дылче очулдуруп парлаткан. Ук чогаал калбак хемчээлдиг литературлуг болгаш төөгү чогаалы болганда, ону чүгле хамык Моол күрүненин тургустунганынын база Чиңгис-хааннын ук-ызыгурунун, эрге-чагыргага келгенин дугайында чогаал дээр болза, кызыы көрүш болур. «Моолдун чажыт төөгүзү» XIII-XIV чүс чылдарда моол аймактар-биле кожа-хелбээ чурттап чораан өске-даа аймак чоннарнын, бир-ле дугаарында амгы Моолдун база Мурнуу Сибиринин үндезин чурттакчылары турк дылдыг чоннарнын, эң ылаңгыя тываларнын, ол үеде төөгүзүнге дорт хамаарылгалыг чогаал болур.

Чиңгис-хаан болгаш Моол күрүне дугайында солун, ынчалза-даа кончуг нарын айтырыгны шинчилээринге улуг үлүг-хуузу Россиянын болгаш Моолдун эртемденнери кирип келген. 2004 чылда Моолга Чиңгис-хаан дугайында энциклопедия парлаттынган болгаш ук энциклопедия хөй чурттарнын сонургалын хаара тудуп шыдаан. Улан-Батор хоорайда Чиңгис-хаан аттыг университет бо айтырыг талазы-биле чедикшигин ажилдап турар. Ук университет 2000 чылдан бээр «Делегей төөгүзүнге Чиңгис-хааннын кириген үлүг-хуузу» деп темалыг 4 делегей чергелиг эртем конференцияларын организаптап эрттирген. Чиңгис-хаан чүгле шылгараңгай полководчу болурундан аңгы-

да, ол шылгараңгай дээн удуртуп-баштаар салым-чаянныг болган. Делегейин билдингир эртемденнери Чиңгис-хаанны «Ол бодунун удуртуп-баштаар ажил-чорудулгазынга шыңгыы тургузуглуг система-биле каттышкан идея болгаш принциптерге даянган» деп үнелеп турар. Чиңгис-хаан бодунун аралбатыларынын мурнунга депшилгелиг мөзү-шынарнын негелделерин тургузуп шыдаан. Ооң эне чугулалап үнелеп чорааны ыдыктыг сагызыннары шынчы бердиниг болгаш быжыг туруша саттыныкчы болгаш кортук чорукту кем-буруулуг херектер деп санап, ону кедергей көөр хөөн чок чораан. Ооң үнелээри мөзү-шынарнын кижилери көшкүн амыдыралдыг чоннарнын аразынга колдап турган деп бузурелди ол бодунга удуртулга болдуруп чораан. Чиңгис-хааннын тургускан күрүненин кол-ла ылгавырлыг демдектери дээр-ле, ук күрүне көшкүн чоннарнын шыдал-күжү-биле, мерген угааны-биле башкартынып турганы болур. Чиңгис-хаан бодунун күрүненин чүгле сүзүк-чүдүлгеге ылап бердинген кижилерни эң-не

үнелиг деп санап чораан болгаш ол бүгү-ле шажын-чүдүлгелерни идепкейлиг деткип чораан. Чиңгис-хааннын болгаш ооң салгалдарынын ол үеде күрүне башкарылгасынга ажыглап турган хөй-хөй арга-дуржулгазын, тодаргайлаарга, янзы-бүрү үндүрүлгелер, кеземче херектери, «Улуг яса» хоойлузу, даштыкы чурттар-биле харылзаалар, шериг административтиг удуртулгазынын дугайында моондаа хөйну чугаалап болур бис.

Моолдун Чазаа эртен чылын 800 чылын бүдүн чыл дургузунда демдегелеп эрттирер дугайында тускай төлөвилелди тургузуп бадылааш, аңаа хамаарышкан Чарлыкты хүлээп алган. Бо улуг байырлалдын хемчеглери 2006 чылдын январь айның 1-де Улуг Моол күрүненин тургустунганындан бээр 800 чыл болган оюнун байырлыг ажыдышыкыны-биле эгелеп, өреге орузунге күрүне тугун чалаар езулалдарны эрттирген. Дараазында Моолдун тус-тус хамаарылгалыг ямыларга моол бижиктин алфавидин, Моолдун баштайгы «Их засаг» үндезин хоойлузу база «Чиңгис-хааннын гэрэгэ» хоойлузу чалаар езулалдарны эрттирер, Улуг Хурал (Хуралдай) ордунун тудуунун схеманы бадылаан. Делегейин шупту чурттарынга «800 чыл соонда Чиңгис-хааннын эглип келгени» аттыг таныштырылга, суртаал ажилдарын 2 чыл дургузунда чорудар база Евро-Азия фестивалын организаптап эрттирер ажил кидин түлүк эгелей берген. Моолдун 800 чыл оюнга тураскааткан янзы-бүрү маркаларны, откриткаларны, чагаа хаптарын парлап, сүй белектерни үндүрген.

Февраль ай дургузунда аймак бүрүзүнүн тулган чемпиону дээш кажыктык янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны, Чиңгис-хааннын авазынга тураскааткан «Өэлүн ие» операнын ажыдышыкынын, даштыкы туристерге моол чернин ховузу таныштырары-биле «Ховунун аялгасы» аттыг маршруттуг аян-чорукту, Көпсөгөл аймакка дош кырынга ойнаар наадымны организаптап, күрүнени бириг чери дээш төвө-поло (төвө мунуп алгаш, борбак бөмбүк-биле хоккей хевирлиг команда аайы-биле ойнаар оюн) маргылдаазын эрттирген.

Март айда эрте-бурунгу үеден амгы хүнге чедир моол шериглериниң ажыглап, эдилеп келгени шериг чепсектеринин делгелгезин, Баян-Өлгий аймакка казах чоннун аразынга культурулуг байырлалдарны, Барыын Моолда чоннарнын национал танцы хүннерин, «Чиңгис-хаан» операнын ажыдышыкынын, Ховд аймакка «Алтай макталдары» хөөмей байырлалын, апрель айда «Чиңгис-хаан» дугайында библиотека хүннерин, «Аргусан игилчинин дугайында тоолчургу чугаа», «Чиңгистин тугу» деп документалдыг киноларнын ажыдышыкынын, «Хамык Моол-800» аттыг сүй белектер, кылыглар делгелгелерин тустуунда организаптаан.

Май айда Моолдун Улуг төренин таңмазынга тураскааткан

тургусканы Улуг Моол күрүненин 800 чыл болган оюн демдегелеп эрттирер турар. Моол чон бо ыдыктыг байырлалын делегей чергелиг кылдыр эрттирерин каш чыл бурунгаар төлөвилеп келген болгаш ындыг деңгелин чедип алган.

көжээнин байырлыг ажыдышыкыны, «Тургуза бижир моол бижик» документалдыг кинонун баштайгы көргүзүүн, «Моол күрүненин хүндүткел демдектери болгаш ооң уjur-утказы» медээ-суртаалдыг хүннери болуп эрткен. Июнь айның дургузунда көшкүн амыдыралдыг чоннун кезээде чарылбас шынык өңнүү чылгы малды алгап-мактаан «Аът болгаш ооң дериг-херекселдери» садыг ярмарканы шупту аймактарга, Хэнтэй аймакка «Еохор» аттыг наадымны, Майдыр бурганны эргир езулал, сарыг шажыннын кам танцы көргүзүүн, «Улуг Моол-800» аттыг уран чурук делгелгезин, моол чоннун национал хептер хүнүн байырлап, Моолдун Улуг Хуралынын кежигүннеринин хүндүткел чыыжы-биле адалталган.

Бо улуг байырлал чүгле Моолда эвес, а харын-даа делегейин янзы-бүрү чурттарында бедик деңгелде эртип турар. Австралияда Моол күрүнени суртаалдаан «Чиңгис-хаан болгаш ооң салгалдары» делгелгелер, Францияда «Азияда Моол күрүне тургузуу», Швейцарияда «Морин хуур» ансамбльдин оюн-көргүзүлгелери, Японияда «Японияга Моолдун чылы» чижектиг хемчеглер чоруттунуп турар. Москва, Киев, Варшава, Вашингтон, Сан-Франциско, Пекин болгаш өске-даа хоорайлардан бо улуг байырлалга уткуштур янзы-бүрү хемчеглер чоруттунуп турар дугайында информациялар кээри уламчылавышаан.

Коча-хелбээ моол чоннун күрүненин мугур 800 чыл болган байырлалыга уткуштур Тывага А.С.Пушкин аттыг библиотека баса Алдан-маадыр аттыг чурт шинчилел музейинин ажилдакчыларынын «Танышчар: Моол күрүне» аттыг делгелгелери, культурулуг хемчеглери база Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институту биле Тыванын күрүне университетинин эртемденнеринин организаптап эрттиргени «Моол күрүне болгаш Саян-Алтай дагларынын чоннары» деп темалыг «Терик столдун» ажылын демдеглезе чогуур.

Моол күрүнеге июль ай эң-не харысалгалыг, чымыштыг ажылышке бүргеткен ай болур уjurлуг. Чүге дээрге, феодалдыг Моол күрүнеге ядыы араатарнын революциязы тиилеп, бот-догуннаан Моол Арат Республика тургустунганындан бээр 85 чыл болган ою база Чиңгис-хааннын тургусканы Улуг Моол күрүненин 800 чыл ою дакпырлажып турар. Делегейин янзы-бүрү чурттарындан бо байырлалды сонургап, аңаа боттарынын акша-хөреңгизи-биле киржир күзелин илереткен чүгле туристериниң саны 300 муң чедип турар. Моолдун Чазак деңгелинде чалаттырган шупту чурттарнын бедик деңгелди аалчылары келген. Моолдун Президентизи Н.Энхбаярнын чалалгазы-биле Тыванын Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка баштаган делегация Моолда чедер берген. Улан-Батор хоорайга делегейин урулгар фестивалыга Тыванын төлээлери, салым-чаянныг урулгарнын «Эдегей» танцы бөлүү бо хүннерде киржип турар.

Чаңгы болган Наадымны оон мурнунда чылдарда бүгү Моолга

июль 11-13 хүннеринде эрттирер турган болза, а бо чылын 21 аймактын наадымнын июль айның 1-2 база 8-9 хүннеринде байырлаар дугайында шипир хүлээп алдынган. Июль 1-де «Улуг Моол» фестивалдын байырлыг ажыдышыкыны-биле деңге аймак наадымнары эгелээни ол. Бо айда, тодаргайлаарга, июль 7-де «Улуг Моол күрүненин дугайында кол болушкуннар» документалдыг болгаш уран-чечен кинонун баштайгы көргүзүү, 10-нун хүнүнде Чиңгис-хааннын муң ааттыг шеринин дайынчы байдалын бараалгаткан шоу-көргүзүг, Моолдун уран чүүл мастерлеринин байырлыг концерти болган.

Июль 11-нун хүнүнде Моолдун Улуг Наадымынын байырлыг

ажыдышыкыны, 800 игилчилерге үдеттирген 800 узун ыры күүседир ыраажыларнын көргүзүү болур, Моолдун күрүне чергелиг эң шилдик 1024 мөгенин хурежи 13-те аът чарыжы-биле деңге чылгычыларнын наадымы болур. Аңаа эмдик аатты өөредери, дезиг аатты уруктап, шалба октап тудары чижектиг маргылдаалардан аңгыда, чылгычыларнын шаңналы дээш хүреш болур.

Сентябрь 1-де Моолдун шупту өөредилге черлеринге Моолдун төөгүзүнүн дугайында кичээл хүнүн эрттирер.

2006 чылдың сөөлгү айы, декабрьда, «Улуг Моол-800» фото-чуруктар делгелгезинин соонда, чаа чылдың бүдүүзүндө «Улуг Моол-800» байырлалдын эң-не онзагай болушкуннарын демдегелеп, улуг байырлалдын албан езу-биле хаар езулалы-биле байырлал доостур.

Сураглыг полководчу Чиңгис-хааннын эрге-чагырга чок, тарамык чораан чонун чыып, Улуг Моол күрүненин тургусканынын 800 чыл болган оюн моол чон бүдүн чыл дургузунда хөй-ааттыг, делегей деңгелинде демдегелеп эрттирер. Моол күрүнени тургузарынга Чиңгис-хааннын сураглыг полководчулары, бистин мерген угаанныг, сүрү-күчүлүг Сүбедей, Челме маадырларыныска баштаган тыва өгбелеривистиң киргени кайгамчыктыг улуг үлүг-хуузу чоргаарал-биле демдегелеп, бо байырлал чүгле моол чоннун эвес, Улуг күрүнени тургузарынга киржип чораан тыва чоннун болгаш өске-даа чоннарнын байырлалы деп санаар болза, артык эвес боор. Ынчангаш уттундурбас болушкунга киржип, делегей төөгүзүнге адын арттырган бүгү-ле чонга аас-кежиктиг амыдыралды, кадык чаагай салым-чолду күзеп каалынар!

Сумаахуу
ЧОЙЖИНЖАВЫН,
Кызыл хоорайда Моолдун
Чиңгине консулу.
(Чуруктары моол журналдардан алган).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикага тус чер референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың май 24-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июль 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. «Тыва Республикага тус чер референдумунуң дугайында» 2003 чылдың ноябрь 27-де № 302 Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2004 чылдың март 5; «Шын», 2004 чылдың апрель 14, декабрь 7) дараазында өскерилгелерни кирир:

дараазында уткалыг Х² эгени немээр:

«Х² эге. Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини, тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутаттарын дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкын

56⁹ чүүл. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырынга хамаатыларның эргелери

1. Тыва Республикага депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының киржикчилери – депутаттың, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижиниң соңгуттурганы чогуур муниципалдыг тургузугнуң (соңгулда округунуң) девискээринде чурттап турар, соңгуур эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннарга судтуң харысалга онаап болбас деп санаан азы судтуң шииткели-биле хосталгазын казыткан черлерде турар хамаатылар киришпес.

2. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртыр талазы-биле бадылаашкыннарга хамаатылар дорт киржир. Хамааты бүрүзү чаңгыс бадылаашкынны болур. Бадылаашкыннарга киржири хостуг болур.

3. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынны чажыт боттандыра болгаш хамаатыларның үзел-бодал илередишкени дээш контроль болдурбас.

4. Бир эвес бадылаашкыннар

түннелдери-биле депутатты дедир кыйгыртпаан, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртпаан азы бадылаашкыннар эртпээн деп санаттынар таварылгада, дараазында бадылаашкыннар бир чылдан эрте эвес кылдыр томуйлаттынган бооп болур.

56⁹ чүүл. Бадылаашкыннарны эгелээриниң онзагай чүүлдери
1. Тус чер референдумун эрттирериниң эгелээшкенин идип үндүрери-биле чурттакчы чоннуң эгелекчи саналы бо Хоойлу-биле доктааттынган чурум езугаар боттаныр.

2. Бадылаашкыннар эрттирерин деткири-биле хол үжүүн бо Хоойлуга капсырылга кылдыр айыткан хевир езугаар белеткеп кылдынган хол үжүүнүң хуудустарынче киририниң аргазы-биле чыыр.

56¹⁰ чүүл. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннарны эрттирериниң чуруму

Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынны тус чер референдумун эрттиреринге федералдыг хоойлужудулга-биле база бо Хоойлу-биле доктааттынган чурум езугаар томуйлаар болгаш эрттирер.

56¹¹ чүүл. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннарны белеткээрин болгаш эрттирерин хандырып турар органнар

Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннарны белеткээрин болгаш эрттирерин «Тыва Республикада соңгулда комиссияларының системазының дугайында» федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№ 1839 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республиканың арга-арыгларын катап тарып өстүрер болгаш камгалаар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелерни киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
1999 чылдың январь 18-те №128 «Тыва Республиканың арга-арыгларын катап тарып өстүрер болгаш камгалаар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1999 чылдың июль 6, 2003 чылдың декабрь 23) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) адын дараазында редакция-биле бижир:

«Тыва Республикага арга-арыгларын катап тарып өстүрер болгаш камгалаар дугайында»;

2) 6 чүүлде «Тыва Республиканың Чазаа доктаадыр ужурлуг хемчээл», «болгаш ыяш ажыл-агыйының каражаларын катап эгидери-биле Тыва Республиканың Ыяш ажыл-агый талазы-биле күрүне комитединиң чогуур ыяш ажыл-агыйынче чорудар» деп сөстөрни ап кааптар;

3) 7 чүүлдү күш чок деп санаар;

4) 8 чүүлде «болгаш «Арга-

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№ 1914 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

Хоойлузу-биле доктааттынган чурум езугаар болгаш хуусааларда тургузуп турар муниципалдыг тургузугнуң чогуур соңгулда комиссиязы болгаш участок комиссиялары боттандыра.

56¹² чүүл. Депутатты, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижини дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннар түннелдерин тодарадырының онзагай чүүлдери

1. Тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг органының кежигүнү депутат, тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизи, бир эвес дедир кыйгыртыры дээш муниципалдыг тургузугларда (соңгулда округунда) бүрүткеттирген соңгукчуларның чартыындан эвээш эвези бадылаан болза, дедир кыйгырткан деп санадыр.

2. Тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг органының кежигүнү, депутатты, тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкыннарның түннелдерин болгаш хүлээп алдынган шиитпирлерни албан езузу-биле парлаар (чонга чарлап дыңнадыр).

2 чүүл.
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

3 чүүл.
Бо Хоойлунуң күштүг болуп кирген хүнүнден эгелээш, «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылганының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижизин, тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутадын дедир кыйгыртырының дугайында» 2004 чылдың декабрь 29-та № 984 УХ-1 («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31) Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№ 1839 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республикада күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл.
2003 чылдың февраль 21-де №155 УХ-1 «Тыва Республикада күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2003 чылдың март 1) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 5 чүүлдүң 1 кезээниң 1 пунктузун дараазында редакция-биле бижир:

«1) чыл санында чогуур чылда күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар планын (программазын) ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга бадыладыры-биле кирир»;

2) 6 чүүлдүң 1 кезээн күш чок деп санаар;

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№1877 УХ-1

2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
2006 чылдың апрель 21-де №1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Шын», 2006 чылдың май 11) 17

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1899 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республиканың пассажир транспортунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
2003 чылдың ноябрь 27-де №424 УХ-1 «Тыва Республиканың пассажир транспортунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2004 чылдың февраль 20) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) адын дараазында редакция-биле бижир:

«Тыва Республикада пассажир
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1905 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Аар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрүлгезин, ажыглалын таарыштырырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
1993 чылдың октябрь 22-де №564 УХ-1 «Аар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрүлгезин, ажыглалын таарыштырырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1993 чылдың октябрь 25) дараазында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1908 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

3) 7 чүүлдүң 3 кезээнде «Тыва Республиканың Чазаа бадылаан» деп сөстөрни ап кааптар;

4) 5 чүүлдүң 2 кезээнде, 7 чүүлдүң 2 кезээнде, 12 чүүлдүң 1 кезээнде «Өнчү-хөреңги хамаарылгаларының ямызы» деп сөстөрни «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганының төлээлеттирген органы» деп сөстөр-биле солуур»;

5) 10 чүүлдүң 3 кезээнде «Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле ямызы» деп сөстөрни «Федералдыг үндүрүг албаны» деп сөстөр-биле солуур.

2 чүүл.
Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1877 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
2006 чылдың апрель 21-де №1739 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Шын», 2006 чылдың май 11) 17

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1899 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Тыва Республиканың пассажир транспортунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
2003 чылдың ноябрь 27-де №424 УХ-1 «Тыва Республиканың пассажир транспортунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2004 чылдың февраль 20) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) адын дараазында редакция-биле бижир:

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1905 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

«Аар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрүлгезин, ажыглалын таарыштырырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киририниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың июнь 14-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың июнь 22-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл
1993 чылдың октябрь 22-де №564 УХ-1 «Аар үнелиг металлдарны болгаш даштарны казып тыварын, бүдүрүлгезин, ажыглалын таарыштырырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1993 чылдың октябрь 25) дараазында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай
№1908 УХ-1
2006 чылдың июнь 29.

Россияның хереглекчилер харагалзалының Новосибирск хоорайда Бүгү-россияның «Вектор» эртем төвү Убса-Нур хөлде черлик куштарның массалы-биле өлүп турар чылдагааны куш гривинден болуп турар деп июль 7-де албан езузу-биле бадыйткаан.

Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар адырны харагалзаар талазы-биле девискээр эргелели Тыва Республиканың Өвүр кожуунунуң Сарыг-Хөл суурнуң Убса-Нур хөл девискээринде Далай-Бажы деп черде черлик куштарның ортузунда массалы-биле өлүп турар хамчыкты тус черден таратпас дээш немелде хемчеглерни ач чоруткан.

Өвүр кожуунунуң Сарыг-Хөл чагыргазының доктаалы-биле 2006 чылдың июнь 24-те Өвүр кожуунунуң Сарыг-Хөл суурнунче баарын кызыгаарлаан хемчеглерни кириген. Суурда 77 өреге бар, чурттакчы чон—477 киж, ооң иштинде 14 хар чедир назылыг 138 киж бар. Сарыг-Хөл суурну айыыл диргели болур зона кылдыр чарлаан. Ук зонаже кирер черлерде сагындырыглыг демдектерни тургускан. Ветеринар-шагдаа постуларын ажиткан, халдавырлыг аарыгларга удур дезинфекция кылып көжүп чоруур ийи тургузугну ажилдаткан.

Республиканың тускайжыттынган отрядын болгаш Өвүр, Тес-Хем кожууннардан бөлүктөрүни камгалал хептер-биле хандырган. Хамчык өөскүп үнген девискээрге ажилдап турар болгаш ук девис-

Тускайжыттынган отрядтын ажилы.

кээрден үнген автомашиналарга болгаш транспорттуң өске-даа хевирлеринге шуптузунга база ында ажилдап турар отрядтын болгаш бөлүктөрүни камгалал болгаш өске-даа тускай хептеринге дезинфекцияны кылып турар. Дезинфекция чорудар чүүлдерниң курлавыры тургустунган. Өлген куштарның мага-бодун узуткап чок кылып тускай чер шилиттинген.

Республиканың ук черде ажилдап турар тускайжыттынган отрядының кежигүннерин болгаш

кожууннардан бөлүктөрүни изиг чем-биле хандыраарына болгаш дыштанырына майгыннар лагерин тургускан.

Тес-Хем болгаш Өвүр кожууннарның төп кожуун эмнелелериниң эмчилери Сарыг-Хөл суурнуң чурттакчыларын хүн бүрүде халдавырлыг аарыгдан хынап турар.

Куш гривиниң өөскүп үнүп болгаш тарап болурун сагындырар сорулга-биле чурттакчы чон ортузунга химиялыг профилактиканы дарый чоруткан. Хамчык

КУШ ГРИВИ БАДЫТКАТТЫНГАН

өөскүп үнген девискээрлерде ажилдап турарларга доктаамал эмчи хайгааралын тургускан.

2006 чылдың июнь 26-28 хүнеринде республикага Россияның хереглекчилер харагалзалының эртем ажилдакчызы А.В.Зайковская кээп, бистиң эртемденнери-вис-биле кады хамчык өөскүп үнген девискээрге барып ажилдааш, өлген болгаш өлүрген 13 куштан хыналдага ажыглаары-биле шенелде чүүлдерни алган.

2006 чылдың июнь 27-29 хүнеринде республикага Кемеровонун областар аразының ветеринарлыг лабораториязының тускай эртемниглери ажилдааш, өлген болгаш өлүрген 14 куштардан шенелде чүүлдерни лабораторлуг шинчилелдер кылыры-биле алган, ооң түнелдери — июль 7-де өлген куштарда куш гриви барын бадыйткаан.

Тыва Республиканың

Чазааның чанында тургустунган оперативтиг штаб июнь 13-тен 28-ке чедир 4 катап чыылгаш хуралдаан, «Өвүр кожуунунуң Сарыг-Хөл суурнуң Убса-Нур хөлде Далай-Бажы деп черде черлик суг куштарының аарыын узуткаарының болгаш ооң тарап-нептерээрин Тыва Республиканың девискээринге болдурбазының хемчеглериниң дугайында» Чазак доктаалын хүлээп алган.

Хамчык болган девискээрге баш удур алдынып турар хемчеглер ам-даа уламчылавышаан.

Россияның хереглекчилер харагалзал албаны.

Өлген куштарны узуткап турары.

Хаа, Арзылаң мөгелер деп кымнарый?

Шеми хемниң унунга шагдан бээр Чаан-даа, Арзылаң-даа, Хаа-даа аттарны төлөптии-биле эдилеп чораан, чүгле Тывага эвес, харын кожавыс Моолга барып хүрешкеш шүглүп чораан алдар-аттыг мөгелер чурттап чораан. Оларның ук-саа-салгалдары оолдар ам-даа хүрежи, шүглүп чорлар. Черле ынчаш Шемиден мөгелер үзүл-бейн келген чер чүве.

Хаа мөге деп кымыл ол? Ооң шын адын Көк-оол Бачылаевич Ондар дээр. Шаанда Моолдун бир улуг хүрежинге шүглүп каарга, шаңнал кылдыр хаа дужалды тывыскаш, көк чинзелиг бөрттү кедирип, янзы-бүрү хөй барааннар-биле ууттунмас кылдыр шаңнаан. Ол-ла хевээр Көк-Хаа деп аттыг мөге Шемиге тывылган. Ам ооң ук-саа-салгалдарын алыр болза, юридиктиг эртемнерниң доктору Николай Алдын-оолович Ондар, Чадаана хөмүр-даш уургайында даг мастери Анатолий Очур-оолович Ондар, Хүреш-оол Чүлдүмович Ондар, Шемиде Багай-оол Сергеевич Ондар (ол ам бистиң аравыста чок) дээш, оон-даа өскелер-дир.

Арзылаң мөге деп кымыл? Ону Куулар Чамыяң дээр, ол шаанда 60 франчок ажыг чылдар бурунгаар Кызылга тос кожууннарның байырлалына шүүлгеш, Арзылаң мөге ат алган. Ынчангаш ону Арзылаң деп адааны ол-дур. Ооң оолдары Сорулга, Валентин үргүлчү хүрежи, шүглүп чордулар. Салгалдары Шолбан Монгуш, Евгений Куулар база мөгелер. Мөге кижиниң ук-салгалы ызыгуурун салгаар, спортка ынак болур боор чүве.

Шаг-шаанда Даа, Бээзи кожууннарның нояннары эң шилиндек дээн мөгелерни шилип алгаш, Моолдун улуг Наадымына барып хүрештирери-биле Чадаанадан аътаныпканнар. Ол нояннары орук

аайы-биле чоруп оргаш, бот-боттарының мөгелерин аразында мактап, аажок-ла чорааннар. Хөндөргөй иштин элээн өрү чоктааш, дыштанып алыры-биле хем унунга, бөзүр даштарлыг черге одагаланып алганнар. Мөгелерниң күжүн шенеп көөрү-биле көдүрер-дашты көдүртүп эгелээнер. Ол дашты мөгелер көдүргөш, хүн караа кылайтып чадашканнар. Шаанда байларга хөлечиктеп чораан Көк-оол Ондар боданып туруп-туруп, Даа кожуунунуң ноянының чанынга чеде бергеш, көдүрер-дашты көдүрерин дилээрге, нояны оргаш: «Тываның чок дээн шилиндек мөгелери чадажып турда, ынаар семээн херээ бар бе» дээш, ону ынатпаан. «Анаа эвези-биле дилеп тур ыйнаан. Шенеп көрзүн» дээш, бир улуг ноян Көк-оолду деткээн. Көк-оол Ондар көдүрер-дашты бодунуң эктинин джунга чедир көдүргөш, өскелерин ашкан. «Бөгүнден эгелээш, Көк-оолду хүрежинге белеткеп эгелээр» деп бир ноян чугаалаан. Ол-ла черге мөгелерни чадаг чарышка салырга, база-ла Көк-оол эрткен. Ооң күш-культурага, спортка хандыкшылды оортан-на илдең болган. Моолга чеде бергеш, 3-4 хүн дургузунда уламчылаан кара эңмежок мөгелер-биле хүрешкен тыва мөгелер ол күрүнениң мөгелеринге октаткылап алганнар, ам черле чаңгыс Көк-оол Ондар артан мындыг. Тыва нояннары Көк-оол Ондарны чанынга келдирип эккелгеш, моол мөгелерге ужуп бээрин сүмелээнер. Чүге дээрге, моолдарның талазындан арай эпчок маргылдаа кыла бээр чадаас деп сезингеннер дээр чүве. Хүреш хүреш-ле болгай, бир-тээ, мындыг ырак ордан албан-биле хүрежи дээш келгенде, тутчур-дур деп шийтирлээш, Көк-оол ачыр-дачыр тутчуп тур-

гаш шүүлген. Көрүкчүлерниң алгы-кышкызы-даа диңмиттелип турган. Тыва мөгелер, нояннары Көк-оолду үглөп чеде бергеннер. Олар төрөөн Тывазынче өөрүшкү-маннайлыг чанып келгеннер. Тыва национал хүреш бурун шагдан бээр кожавыс моолдар-биле доктаамал харылзааны тудуп, сайзырап келген.

Олардан аңгыда, Шемиге хөй мөгелер чурттап чораан болгаш оларның салгалдары ам-даа хүрежи чорлар. Мөге Көк-оол Ондарның ээни Хеймер-оол Чаш-оолович Куулар мээң чөстөм чүве, ооң кадайы Борбак-Көк Кара-Ламаевна авам-биле кады төрээш, чогаалчы Олег Сагаан-оол бир кады төрээни ол. Хеймер-оол Куулар үргүлчү хүрежи, шүглүп, жүжүрлежи-даа чорду. Шемиде Доржукай Куулар, Докпак-оол Куулар, Серээ Ондар, Багай-оол Ондар, Күштүг-оол Куулар, Алдын-оол Ондар, Анатолий Ондар, Олаң-оол Ховалыг, Кушкаш-оол Ховалыг, Евгений Куулар, Шолбан Монгуш, Багай-оол Ондар, Виктор Куулар мөгелер бар.

Мөге киж — чончу, эң-не хүндүткелдик киж. Биче сеткилдиг, дузааргак, хүндүлээчел, бедик культуралыг, аажы-чаң кижизидилгези-биле аныяктарга үлегерлиг болур. Бодун өрү көрдүнер, улуургак, турамык аажы-чаң арай эпчок апаар.

Хаа мөге, Арзылаң мөге деп кымнарый деп чүве кысказы-биле билдине берген боор. Ынчангаш бо мөгелерниң адынга тураскааткан хүрештерни Шемиге аныяктар ортузунга организаастаарын ооң төрелдеринге күзедим. Тыва национал хүреш-биле аът чарыжы — спортка кол черни ээлеп турар. Ындыг болганда, оларны чүгле бедик деңгелге организаастаары күзенчи.

Кара-Сал ООЛАК.

Чыраа-Бажы суур.

Тыва хүреш дугайында Андрей Семистиң тиилелгелери

Езинде эки хүрежи чораан хоочун, ат-сураглыг мөгелерге хүндүлүг аттар тыпсып турарын чүлдүгзүнүп, чоргаарланып, деткип чоруур мен. Өвүр кожуунун Солчур сумузуң билдингир мөгези Андрей Хертекович Семистиң дугайында бо удаа кысказы-биле таныштырып көрей.

Андрей Семис — школачы чылдарындан-на спортка кончуг хандыкшылдыг чораан. Ол хүрежи салым-чаянныг болган. 1976 чылда школачы чораш, 16 харлыында кожуунга 64 шыырак улуг мөгелер аразына хүрешкеш, шыырак 4 мөгениң аразынче кирген. Бирги чер дээш Андрей Семис биле Кара-оол Шагдыр таварышкан. Ол аныяк мөгени деткип: «Ол хевээр хүрежиң кагбайн, эки хүрежи чор, дунмам, сен шүүлген сен, девип каг» дээш, кылаштап чоруй барган дээр. Андрей шак ынчаар улуг мөгелер аразына бир дугаар шүүлгени ол. Сураглыг мөге Кара-оол Шагдырның чагы-сүмезин дыңнап, улуг-бичи хүрештерге хүрежи, шүглүп, үжүрлежи эгелээш. Ол баскетбол, хол бөмбүү база ойнаар киж, кожуунун бир шыырак ойнакчызы турган. Андрей Семис чүгле тыва хүрешке эвес, а хостуг болгаш самбо хүрештерге база хүрежи спортчу. Бо хевирлерге республиканың каш дакпыр чемпиону. Самбо хүрешке Тываның чыынды командазының кежигүнү чораан. Моолдун Кара-Бяшка болган наадым байырлалына кашпагай хүрежи тургаш шүүлген. Ол Кара-Бяшка тыва мөге кажан-даа шүүлбейн чораан дээр. Андрей Семис — анаа бир дугаар шүүлген тыва мөгелерниң бирээзи. 1983 чылда спорттуң национал хевирлеринге республи-

каның спартакиадазына бодунун деңизинге тыва, бурят хүрештерге чемпион болган. Спартакиаданың тулган чемпионун илередир тыва хүреш маргылдаазына ынчан бүүрелди-биле шүглүп үнген.

Сапык, кеда идиктерлиг хүрежи турган үлери-биле база турган болгай. Ынчан безин Андрей тыва хүреш хевин кедип, ону сагып турган. Тываның адын камгалап, Сибирьниң болгаш Ыракка Чөөн чүктүң улустарының спартакиадазына тыва, бурят хүрештерге бодунун деңизинге чаңгыс эвес удаа чемпионнаан, спорттун национал хевирлеринге РСФСР-ниң спорт мастери деп аттың эдилекчизи. 1985 чылда Тиилелгениң 40 чыл оюнга тураскааткан хүрешке чаңгыс суурнуң мөгелери — Орлан Кызыл-оол шүүлген, Андрей Семис үжүрлөшкен. Өвүрнүң «Торгалыг» совхозтуң 40 чыл оюн байырлаан республика чергелиг хүрешке Андрей Семис шүүлгеш, чүгүрүк кара аът-биле шаңнаткан, а Бжеңдей Күжүгет үжүрлөшкен.

Андрей сөөлгү үеде аныяк мөгелерниң саны көвүдээнинге, тыва хүрештиң сайзырап ораарына, тиилектирери машина-техника-биле шаңнал-мактап турарына чоргаарланып чоруур. Ол өзүп ораар мөгелерниң дагдыныкчызы. Аныяктарга үргүлчү аргасүмезин каткан чоруур киж. Бо билдингир мөгеге Тываның «Арзылаң мөгези» деп хүндүлүг атты тывысса деп бодалдыг мен. Мээң бо саналымны Тыва Республиканың Чазаа, спортчу удурткучулар өөренип көөр боор дээрзинге бүүрөп артым.

Василий МОНГУШ.

Солчур суур.

КАЯ АРЖААННАЗА ЭКИЛ?

Чайгы шөлээ үези

«Чайын шанааң септе, кыжын тергең септе» деп бурунгу тывалар мерген-не угаап сөглээн. Орайтап могагынза-даа, чылыг чай эргин артап келгени бо. Чайгы үеде ажылдап турар чоннуң шөлээлери, уруг-дарыгның дыштанылгалары эгелээр. Ынчангаш хостуг үени эң-не ажыкты-биле каяа, канчаар эрттирерил деп айтырыг тургустунуп келири билдингир. Чылыг үелерде Тываның дошкун кыжына белекени аарак, кадыкшылды быгыглап алганы-ла дээр. Ынчангаш шала балдырлыг улус Саян артынче, харын-даа

Тываның бойдустан чаят-тынган аржааннарының ат-сураа шагда-ла нептерээн. Девискээри улуг эвес-даа болза, янзы-бүрү эм шынарларлыг аржааннар талазы-биле Тывага чедер чер ховар. Ол бүгүге арыг агаар, каас чараш бойдус чурумалдарын немепти-нер. Тыва черни эртинелерден бүткен деп болур-дур бе? Чүгле ол бүгүнү камнап кадагалап, шын ажыглап, сайзырадып билири негеттинер.

Тывада амгы үеде 37 аржаан дөстери болгаш 17 дустуг база эм малгаштыг хөлдөр бүрүткеттинген, шинчилеттинген. Чон оларга шаг-шаандан тура эмненип, дыштанып, ыдыктап чораан. Амгы үеде аржааннарның эм шынарларының дугайында чүгле чоннуң дамчып келген билиглери эвес, а эртем шинчилелдери база эвээш эвес чоруттугулаан. Ынчангаш кайы аржаанга кандыг аарыгларны эмнеп ап болурул деп айтырыгга бо хүннерде эртемге үндөзилеттинген харыны берип болур апарган.

Аржаанга июль айның ортан үезинден ыңай тываларның «аржаанның быжар өйү» дижир үезинде кирер. Бир аржаанга эмнээшкенин 3 чыл улай чорудар. Бирги удаазында 7 хонук, ийгилинде 14, а үшкү удаа кээп чорааш, 21 хонук эмненири эң-не чогумчалыг деп тыва чон бурун шагда-ла шинчилеп тыпкан. Кайы аржааннар кандыг аарыглардан эмнеп турарыл?

Чоннуң «изиг аржааннар» деп онзалал хүндүлээри **Үш-Белдир** болгаш **Тарыс** аржааннарының азы Соңгу болгаш Мурнуу аржааннарның эм шынарларына

дыштыкыже узун аян-чорук кылып, дыштанып, эмнениринге белекени бергилээн. Ынчалза-даа бистен каш-ла базым черде бойдуштуң чайгаар бүткен ховар эртинелери – тыва аржааннар, эм дамырактар, арыг агаар-бойдус турда, өскээр улчаан херээ чүү деп? Хөктүг-ле чон бис ийин: делегейниң ол-бо ырак-чоок булуңнарындан кижилер эмненип дыштаныры-биле Тываның аржааннарынче кээп турда, кайда-ла-бир даштыкы кургаг хоорайда доозунуг агаар тынары-биле чоруп турар...

деңнежир эм-таң аймаа-даа кайда деп! Оларга чоок курорттардан Горячинский, Гагра, Кавказта Серноводск, Моолда Сай-Хан-Кульджини адап болур. Ук аржааннар хан-дамыр аарыгларына, периферия системазының хоочураан аарыглары – радикулит, невриттерге, урологтуг болгаш гинекологтуг азы эр, херээжен аарыгларга, кеш аарыгларына, бестер аарыгларына, кара-бүүрек, сыңый аарыглары болгаш өске-даа аарыгларга улуг дузалыг. Оон аңгыда, төп болгаш периферия нерв системаларының аарыгларына (ылаңгыя кемдээшкени соонда аарыг берген таварылгаларда), чүрек-дамыр, сөөк-даяк аарыгларына (ревматический полиартрит, остеохондроз, остеоартроз, реактивтиг артриттер...), ЛОР-органнарга (хоочураан синусит болгаш тонзиллиттер...), гастроэнтерологтуг аарыглардан Үш-Белдирге эмнедирин эмчилер сүмелеп турар.

Бо аржааннарга чунар, эштир, суун ижип болбас!

Чойган аржааны. Бурятия кызыгаарының чоогунда, республиканың кыдыг сонгу-чөөн чүгүнде чедери берге бол, кайгамчык бойдус чурумалдыг черлерниң бирээзи болур Изиг-Суг деп черден бо аржаан үнген. Долгандыр хөй чойган үнген, эм ояттар-биле шыптынган ук аржаанга чүрек-дамыр, нерв системазының, ижин-баар аарыглары эмнеттинер. Оон аңгыда, бо шагда кижилер бүрүзүнүң хоочураан аарыгы деп болур гастрит, колит, баар аарыгларына болгаш сарылыг улуска, хоочураан панкреатиттерге, туберкулезка хамаарышпас тыныш

аарыгларына дузалыг. Бо аржаанни чонда «аныяк аржаан» азы кырыырынга удур дузалыг аржаан деп адап турар. Ынчангаш аңаа доктаамал эмненип чораан Тожу чонунуң назыны узун болурунун ужуру ында. Талыгырда Дарасун, Молоковская, Боржоми, Пятигорск болгаш Карло-Вары чижектиг курорттардан бо аржаанның эм салдары күштүг.

Тываның чөөн чүгүнде изиг аржааннар колдаан болза, барыын чүкте эм шынарлары олардан дудак чок соок аржааннар нептерегей.

Бай-Тайганың ат-сурагы аржааны **Шивилиг** — радоннуг аржааннарга хамааржыр. Амгы үеде бо аржаанның эм шынарлары болгаш аңаа чорудуп болур эмнээшкениң аргаларына хамаарыштыр эң-не долу шинчилел ажылдары чоруттуган деп санатынып турар. Аңаа чоннуң бурун чаңылдары-биле эмненирин кириштирип тургаш ажылдап кылган эмнээшкениң методиказының тускай РФ-тиң патентизи бар. Бо талазы-биле улуг ажылды Б.К. Күдерек чоруткан. Эртемденниң ажылдарында аржаанга кирериниң шыңгыы негелделери, эмненириниң чуруму тодаргайы-биле бердинген. Аржаанга перифериялыг нерв болгаш чүрек-дамыр системаларының аарыгларын, сөөк-даяк аарыгларын, остеохондроз, херээженнер аарыгларын, ЛОР-аарыглар, өрттенген черлерни, сыныктарны, остеомиелиттерни болгаш чартыктаан таварылгаларда эмнээшкениң үедишкенин болур.

Радоннуг аржааннарны магнот даштындан эмнениринге

ажыглаар, ижерде радонун үндүр 10-15 минут хире тургузупкан соонда ижер болза эки дээрзин билип алза чогуур.

«**Ажыг-Суг**» аржааны (Чаа-Хөл кожуун) шаандан бээр ижин-баар аарыгларын эмнээр талазы-биле сурагжаан. Аржаанни Уур-Саир деп база адаар. Совет Эвилелиниң үезинде бо аржаанга Прибалтикадан, Украинадан аарыг улус бо-ла эмненип кээр турган. Үр үеде эмнеп шыдавайн турганы экзема деп аарыг эдилээн бир кижиниң Украинадан адап-сурап келгеш эттине бергенин билир улустар хөй. Краснодар крайда Кислый, Сахалинде Кузгуда деп курорттар бо аржаанга чоокшулашкан. Бо аржаанга хоочураан ижин-шөйүндү болгаш баар аарыглары (гастрит, колит, панкреатит, холецистит, язва), кара-бүүректин, сыңыйның хоочураан аарыглары, чигир аарыгы, кеш аарыгы (экзема), ханы четпес аарыг улус (железодефицитная анемия) эмнеттинип болур.

«**Улаатай**» аржааны Өвүр кожуунда турар. Бо аржаанга экзема эмнээринге болгаш Боткинниң аарыгының соонда кадыкшырынга эки деп чон чугаалажыр. Оон аңгыда, чем хайылдырар органнарда, баар аарыгларын эмнээринге таарымчалыг. Бо аржаанга эм шынарлары дөмейлежипки дег эм сулар Россия болгаш СНГ девискээринде шуут чок болуп турар.

«**Аспаты**» аржааны Мөңгүн-Тайга кожуунда Кызыл-Хая суурдан ырак эвесте Биче Мөңгүлектин эдзэнден үнүп чыдар. Карактың янзы-бүрү аарыгларын эмнээр талазы-биле харын-даа согурарар четкен байдалдан адырар талазы-биле сурагжаан аржаан болур. Ынчангаш кара-биле холбашкан аарыглардан эмненир дизе, орук ырак бол, кайгамчык чараш Мөңгүн-Тайгаже хап олурганы-ла дээр.

Эм дустуг база малгаштыг хөлдөр чон ортузунда улуг хүндүткелди чаалап алган. Чижээ, **Чедер** хөлдүң малгажы болгаш эм аржаанының сөөк-шыңган, нерв

системаларының аарыгларындан, кеш болгаш херээжен аарыглардан база бичини уругларның церебральный паралич аарыгларындан эмнээр шынарлары күштүг. **Дус-Хөлге** база ол-ла аарыгларны эмнеп болур болза, ыраккы Мөңгүн-Тайгада **Ак-Хөлге** дамырлар алгаан аарыгларны (варианозное расширение вен) база тромбофлебиттен эмнедип болур. Ук хөлдүң суу мөңгө доштардан тывылган болуп турар болгаш даглар аразының чооголанчак черинде туруп турар. Оон-даа өске Хадын, Каык-Хөл (Таңды), Убса-Нур ыйгылаажында Дус-Хөл (Тес-Хем), Бай-Хөл, Шара-Нур (Эрзин), Ногаан-Хөл (Тожу) дээш, тус-тус черлерде эм шынарлыг хөлдөр эвээш эвес.

Аржааннарже кирип болбас таварылгалар:

- чидиг ыжык аарыглар (острый воспалительный процесс) азы хоочураан аарыгның кирип турар үези;
- хоралыг ыжыктар тыптып келгенде;
- хора чок ыжыктар улгадып турар болза;
- хан агышкыны кирер азы хан чөдүртүр, куштурар аарыглар;
- өкпе аарыгларының идепкейлиг үе-чадазында;
- чаа эгелээн болгаш кеде-реп турар бүгү хан аарыглары;
- халдавырлыг аарыглар;
- сааттыг иелер;
- аллергиялыг азы аржаанда кирип турар бүдүмелдерге таарышпас болза;
- 2-ги чаданың болгаш оон өрү хан базыышкынын болза;
- баш мээзиниң атеросклерозу;
- эпилепсия азы далар аарыг дээш, оон-даа өске.

Ниитизи-биле аржаанга кирерде, эмчи-биле шыңгыы консультацияны эрткен турар ужурлуг. Оон башка, «чыртаан эдер дээш согурартып ап болурунун» айыылы бар.

ТР-ниң Кадык камгалап яамызының парлалга албаны.

Үстүү-Хүрээниң салым-чолу

Чүс чылдаанында чорук-херектен бүдүрзе

Үстүү-Хүрээниң тудуу 1905 чылда эгелээш, 1907 чылда бүрүнү-биле доозулган. Оон соонда улуг эртем-билиглиг лама-башкылар-биле четчелеттингеш, чонга ыдыктыг, буянынгы ачы-дузазын көргүзүп, чылдың-на 100 ажыг хуурактарны өөредип турган. Хуурактарга баштайгы 4-5 чылда моол, тибет бижиктерни болгаш сарыг шажынның эге билиглерин өөреткен соонда, оларның аразындан шылгарааннарны Моол болгаш Тибет чуртунче улаштыр өөредип чорудуп турган.

Оон-биле кады хүрээниң дузалал ажыл-агыйына алды чүзүн хөй санныг малы өзүп турган, малдың аразына элчинер база турган дээрзин төөгү бадыткап турар. 1930 чылда Тываның өске хүрээлеринге ышкаш улуг эртемниг ламаларны тудуп хоругдааш, малмаганын хавыргаш, хүрээниң шимчевес өнчү-хөреңгизин узуткап каапкан. Ол үени Тывага чидиг хувискаал үези деп санап турган.

1992 чылдың сентябрь 22-де Ыдыктыг Далай-Лама Башкы моорлап келгеш, малгаш дуганын иштинге судур ажып, өргүл номчааш, «хүрээниң шаандакы чулазы ам-даа хып турар, өршээген-дир»

дээн болгай. Ол хүрээниң дуганын эде кылып, тудар деп турарын деткип, эвээш эвес доллар-даа берген.

1999 чылдан эгелээш, Үстүү-Хүрээге тураскааткан дириг хөгжүм фестивалын эрттирип турарын уттундурган, ээнзирээн дуганын имистелчек чулазы кыварына деткимче деп көрүп болур. Ынчалзажок, хүрээниң салым-чолунуң эң кол айтырыы — оон тудуг-суурун шуудадырын утпаалынар. 2000 чылдан бээр хүрээниң тудуунга хамааржыр 2 бажың, 2,5 км орук тудуу, оюн көргүзөр бичекек сцена кылдынган — ол-ла. Хүрээниң тудуу шимчевейн турарының дугайында солуннарда бижип, телевиденге чугаалап, янзы-бүрү чергениң соңгулдаларына чон чагыны берип, айтырыгны көдүрүп шаг болган, ол хиреде хевээр артпышаан.

Дириг хөгжүм фестивалдары чылдың-на эртип-ле турар, а хүрээниң тудуунун дугайында чаңгыс сөс-даа дыңналбайн баары хомуданчыг. Чонга фестиваль эрттирери ыңдыг-ла амыр эвес — эвээш эвес чарыгдал, улуг шүүдел үнери билдингир. Чогум дириг

хөгжүм фестивалын эрттирери кымга ажыктыг бооп турарыл? Даштыкы болгаш иштики аалчыларның деткимчези кайы хире орулга кирип, кайнаар шингээттинип турарын чылдан чылче чүге кым-даа аашкымазыл? А бир эвес орулга чок бооп турар чүве болза, ону эрттирген херээ чүл деп айтырыглар тургустунуп келир. Оон ыңай, ырак-чооктан келген аалчыларыныска сонургадыптар чүү-даа чок, самдар малгаш хананы чеже бараалгадыр бис. Чегенчиг, чаржынчыг байдалынысты көргүзүп, чер-чуртувустун адын баксырадып турар эвес бис бе?

Бир дугаарында, малгаш дуганын көрүштүг кылдыр чаартыр, орук тудуун төндүрер база бир километр электри шугумун шөрин мурнадырынче күштү мөөн-незе кандыгыл? Ийе, акшаландырышкын айтырыы нарын деп чүве билдингир, ынчалзажок, хүрээ тудуу күрүнө деткимчези чокка канчап-даа болдунмас. «Хүрээниң тывылбайн турар эрги төлевилелдин орнунга чаа хевирниң төлевилел документизин хөй түңнүг акша-биле кылдыртып турар. Тудуг болу бээрге, ол сарыг шажын музейи болур

чадавас» — деп, Чадаана суму чагыргазының даргалары чугаалап турар. Тудуг-ла болу берзе, музей, хүрээниң кайызы-даа эки-дир.

Келир чайын 2007 чылда Үстүү-Хүрээниң 100 чыл ою, а дириг хөгжүм фестивалы 9 дугаар чыл эртер-дир. Юбилейлиг үени ажыглап, кожуун, суму болгаш Чазак деңнелинге чедир хүрээ тудуун кичээгейниң төвүнге алыр боор деп сарыг шажынның мөгейкичелери улуу-биле идегеп, манап турар. Сагыш салып хөделир-ле болза, узун, кыска хуусаалыг чээли, инвестиция, субсидия, бюджет камгалалы дээш, оон-даа өске кандыг-даа аргалар тургустунуп турар-дыр. Кажан үүле-херек бүдүп, ажыл шуудай берзе, сайгарлыкчылар, чурттакчы чоннуң эки тура-биле салышкыны черле турар. Ыдыктыг, буянынгы үүле-херекке дузалаан кижиниң сагыш-сеткили чырык, хей-аьды, сүлдези бедик, соңгу назыны чаагай болур. Ынчангаш оон кым-даа ойталавас, мен-даа болза, херек үези кээрге, күзелдим-биле холум сунуп чеде бээр мен.

Бир эвес Үстүү-Хүрээниң 100 чыл оюн демдегеп эрттирер апарза, ап чорудар хемчеглерниң календарылыг планын чиге ажылдап кылыры чугула. Ол буянынгы, хүндүлүг болгаш белең эвес ажыл-херек Чөөн-Хемчик кожуун, Чадаана суму чагыргаларына онаажыр. Бир дугаарында Үстүү-Хү-

рээниң адынга бир банкыга агар сандан ажыдар. Янзы-бүрү хемчеглер азы чондан кирген салышкыны аңаа мөөңнээр. Шыңгыы комиссиядан азы оргомтеттен тургузар. Саң-хөө айтыры-биле холбашкан чүктөрже, деткичкерже «чүлүг» бижиктерни салыр. Даа кожуун чурттуг профессионал ат-алдарлыг артистерниң солун программалыг концерти-биле Кызылга «Үстүү-Хүрээ—100» деп марафону бедиик деңнелег организастаар. Чааалчылар, журналистер, бижикчилер аразына Даа кожуунун, Үстүү-Хүрээниң төөгүзү, сарыг шажын темазына солуннарда конкурстан чарлаар. Юбилейниң бүдүүзүндө эртем-практиктиг конференцияны эрттирер дээш, оон-даа өске хемчеглерни планнап эрттирер.

Алды-Хүрээниң тудуу шуудавайн туруп бээрге, Андриан Ооржак хүлээнип алгаш, армян тудуг везоноунга туттуруп, бүдүн чартык ай иштинде доозуп кагды. Үстүү-Хүрээниң тудуун эргелеп-башкара шак ыңдыг туруштуг кижилер херек. Хүрээниң тудуг-суурун чаңгыс чыл иштинде доозуптар дивейн тур мен, ыңдыг турбуже, юбилейлиг үени халас эрттирбейн, таарымчалыг ажыглап, эвээш-биче-даа бол, чорук-херектен бүдүрзе эки боор дээш бо чүүлду бижидим.

Людун ДОМБУ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бажың-Алаак суур.